

– 206 с.; **18.** Тимошук Б.О. Чернівецька область // Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 109-171; **19.** Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. – М.: Наука, 1990. – 192 с.; **20.** Энеолит СССР. – М.: Наука, 1982. – 360 с.

УДК: 904:623.446.4.,12”

Віталій КАЛІНІЧЕНКО, Сергій ПИВОВАРОВ

**НАКОНЕЧНИКИ СТРІЛ ІЗ ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст. (археологічні дослідження 2012 р.)**

Стаття присвячена аналізу предметів озброєння дальнього бою, а саме наконечників стріл, виявлених під час дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2012 р. Автори здійснюють їх типологізацію та класифікацію. Виявлені матеріали дозволяють отримати важливі дані з військово-політичної історії Буковини в цей час та зброєзнавства загалом.

Ключові слова: Буковина, Чорнівське городище, наконечники стріл, озброєння, типологія, зброєзнавство.

Віталій КАЛІНІЧЕНКО, Сергей ПИВОВАРОВ

**НАКОНЕЧНИКИ СТРЕЛ ИЗ ЧЕРНОВСКОГО ГОРОДИЩА
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII в. (археологические исследования 2012 г.)**

Статья посвящена анализу предметов вооружения дальнего боя, а именно наконечников стрел, обнаруженных при исследовании Черновского городища первой половины XIII в. в 2012 г. Авторы осуществляют их типологизацию и классификацию. Обнаруженные материалы позволяют получить важные данные из военно-политической истории Буковины в это время и оружейоведения в целом.

Ключевые слова: Буковина, Черновское городище, наконечники стрел, вооружение, типология, оружейоведение.

Vitaliy KALINICHENKO, Sergiy PYVOVAROV

**ARROWHEADS FROM CHORNIIVKA HILLFORT
FIRST HALF OF XIII CENTURY (archeological research in 2012)**

The article analyzes the subjects ranged weapons such as arrowheads found during the investigation Chornivka hillfort first half of the XIII century in 2012. The authors carried out their typology and classification. Identified materials yield important data on military and political history of Bukovina during this time and armament in general.

Keywords: Bukovina, Chornivka hillfort, arrowheads, weapons, typology, armament.

На території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра однією з найкраще досліджених давньоруських пам'яток є Чорнівське городище, яке відоме також в історіографії під назвою „Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст.” [29, с. 180].

Городище виявлене відомим буковинським археологом Б.О. Тимощуком і розкопувалося ним у 1977-1978 рр. На пам'ятці було закладено п'ять розкопів, в яких досліджені декілька оборонних зрубів і три житлово-господарські кліті, з'ясоване їхнє планування, охарактеризований та продатований комплекс знахідок. Виявлений науковцем матеріал дозволив визначити тривалість існування городища періодом „близько одного століття”, а саме XII – першою половиною XIII ст. Б.О. Тимощук відніс пам'ятку до категорії феодальних замків і визначив її місце в структурі Чорнівського гнізда поселень [34, с. 105-119]. У 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М.А. Філіпчук, який розкопав ще два оборонних зруби та декілька пізньосередньовічних поховань [36].

Протягом 1985-1986 рр. археологічні роботи на пам'ятці здійснювала експедиція ЧДУ під керівництвом Л.П. Михайлини. У південній частині городища був закладений розкоп, який перерізав вал і дозволив виявити рештки оборонного зрубу та житлово-господарської кліті, що до нього прилягала. У північній частині розкопу зафіксовані рештки кам'яного фундаменту від дерев'яної будівлі і розчищена його південно-західна частина. Тоді ж були вивчені три ямних без інвентарних християнських поховання із західною орієнтацією, які перерізували культурні нашарування давньоруського городища. Знайдений матеріал, серед якого і предмети озброєння був про датований кінцем XII – першою половиною XIII ст. [23, с. 24-44].

Із 1989 по 1994 р. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І.П. Возного, який поспішно заявив про дослідження цієї пам'ятки на всій площі [3, с. 233-282; 4, с. 92-101]. З 1999 р. дослідження на пам'ятці проводить С.В. Пивоваров, результатом чого стало значне уточнення планувальної структури городища, а також виявлення досить значної кількості рухомого матеріалу [29, с. 180-199]. Впродовж досліджень 1999-2012 рр. з'ясувалося, що значна кількість оборонних клітей-зрубів розкопана лише частково, а багато з них не докопані до долівки. Як наслідок, було констатовано наявність на городищі нерозкопаних ділянок. Із стінок не засипаних розкопів, під валами і між клітями виглядали великі фрагменти давньоруської та привізної кераміки. Зачистка стінок розкопів показала, що разом із фрагментами кераміки тут знаходяться скляні браслети, залізні ножі, наконечники стріл та двоциліндрові замки, а також інші предмети матеріальної та духовної культури. Отже, власне, стає зрозумілим, що городище І.П. Возним було розкопане поспіхом і приховує ще багато цінної інформації [29, с. 181].

Уважне обстеження пам'ятки щодо наявності культурного шару показало, що на городищі є не розкопані проміжки між клітями. Вони були засипані відвалами, під якими розташовувалися недоторкані шари, окремі з яких мали площу до 6-8 км². У багатьох місцях оборонні зруби були розкопані лише в центрі, а по боках взагалі не копалися [28, с. 243-255].

З огляду на те, що Чорнівське давньоруське городище є унікальною для регіону пам'яткою, яка містить велику кількість предметів матеріальної та духовної культури місцевого населення, має вузький період функціонування,

було вирішено продовжувати його вивчення (фактично докопування) під час лабораторних занять із археології студентами факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ ім. Ю. Федьковича. Ці дослідження спорадично проводилися на городищі з 1999 по 2007 рр., 2011 та 2012 рр. [29, с. 182].

За новий період розкопок пам'ятки суттєво уточнене її планування, з'ясована функціональна приналежність окремих споруд, визначені їх хронологію та датування, виявлені понад 1,5 тисячі індивідуальних знахідок (серед них 3 скарби) і 3 тисячі фрагментів давньоруського посуду (реставровані декілька цілих форм горщиків), уламки візантійських корчаг, полив'яного привізного посуду, а також, що найбільш важливо, досить значна кількість предметів озброєння як дальнього, ближнього бою, так і захисного озброєння, деталі спорядження вершника і коня. Результати досліджень городища у 1999-2007 рр. опубліковані С. Пивоваровим у ряді монографій, статей і розвідок [28, с. 243-255; 29, с. 180; 30, с. 131-143; 31, с. 9-18].

Знайдений на Чорнівському городищі за останні роки матеріал настільки значимий, що потребує в найближчому майбутньому видання спеціального монографічного дослідження, яке суттєво доповнить попередню роботу І.П. Возного і дозволить представити весь комплекс знахідок із пам'ятки у повному об'ємі.

Археологічні дослідження на Чорнівському городищі проводилися і у 2012 р. Вивчалися недокопані оборонні зруби-кліти та житлово-господарські зруби № 2, 4-5, 7-8, 12-14, 16, 18-21, 23-26, 28-32 (за нумерацією І. Возного), периферія пам'ятки, територія за основними оборонними спорудами. Загалом, під час дослідження городища у 2012 р. були виявлені численні предмети матеріальної культури, керамічний матеріал, предмети побуту, а також духовної культури. Та найбільшу нашу увагу привернули предмети озброєння, а саме наконечники стріл, які були виявлені як на території городища, так і за його межами. Тому метою публікації є всезагальна характеристика та введення в науковий обіг тієї категорії предметів озброєння дальнього бою, які були виявлені під час досліджень городища у 2012 р., а також здійснення їх типологізації, класифікації та аналізу.

Загалом, на Чорнівському городищі за весь період його вивчення було виявлено близько 200 наконечників стріл різних типів (71 – з розкопок І. Возного та близько 130 – з досліджень С. Пивоварова) [3, с. 233-250; 29, с. 185-187]. У 2012 р. було виявлено 14 наконечників стріл (рис. 1). Усі вони є черешковими.

Перший наконечник стріли (рис. 1, 1) був виявлений за територією городища, на схилі пагорба у східній частині, приблизно на рівні клітей № 27-28 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістряма на південний захід. За типологією А. Медведєва, він відноситься до типу 61, а саме гостролисті [21, с. 51-52]. Довжина – 10,8 см, довжина пера до упору – 6,2 см, до черешка – 7 см, найбільша ширина пера – 1,7 см, довжина черешка – 3,8 см, найбільший діаметр упору – 6 мм, діаметр черешка – 5 мм, товщина

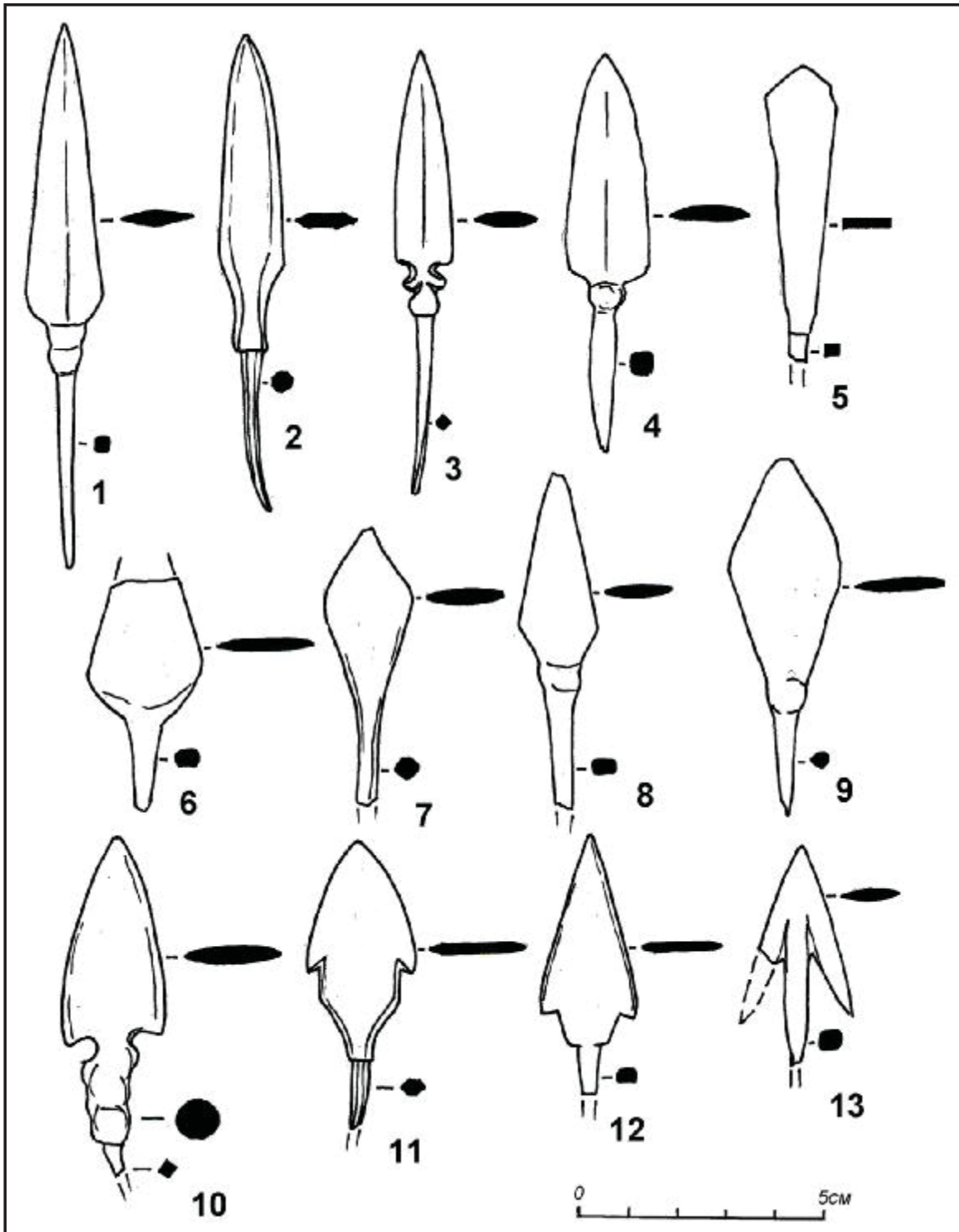

Рис. 1. Наконечники стріл з Чорнівського городища.

пера – 4 мм, пропорції пера – 1 : 5. Маса – 11,25 г. Наконечник є деформованим. А. Медведєв вважає, що наконечники даного типу з подібними пропорціями були характерні для X-XVI ст. Якщо для північних територій Русі були характерні наконечники без упору, то для південних земель Русі, до котрих належала і територія Пруто-Дністровського межиріччя, характерними були наконечники з упором. Загалом, у Східній Європі залізні гостролисті наконечники з'явилися ще в кінці I тисячоліття до н.е. і отримали широке поширення у I тисячолітті нашої ери у Прикам'ї. В цей період вони мали майже завжди плоский черешок, а з X ст. – круглий і квадратний. Тобто, фактично даний тип був запозичений, модифікований та еволюціонований вже на землях Південної Русі. Спостерігаємо також взаємовпливи півночі та півдня Русі. Фактично, до XIII ст. перо наконечника ставало довшим, а ширина його зменшувалася, що збільшувало його ефективність у пробиванні захисного обладунку [21, с. 52]. Найближчі аналогії даному наконечнику походять із Старої Рязані [24, с. 147], Княжої Гори [22, с. 71-72], Вишгорода, Новгороду [20, с. 121-191], Старої Ладogi, Новогрудка, Колодяжина [37, с. 117].

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 2) також був виявлений на пагорбі у східній частині городища. Орієнтований вістряма на південний захід. За А. Медведєвим, він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 4 – кілеподібні наконечники витягнутих пропорцій з упором без перехвату [21, с. 46-47]. Параметри наконечника наступні: довжина – 9,9 см, довжина пера до упору – 5 см, довжина між нижньою частиною пера і черешком – 1,8 см, найбільша ширина – 1,3 см, довжина черешка – 3,9 см. Перо наконечника має форму шестикутника і є деформованим, як і черешок. Упор – восьмигранний, діаметром – 6 мм, найбільший діаметр черешка – 5 мм, товщина пера – 4 мм, пропорції пера – 1 : 6, маса – 13,65 г. Наконечник добре зберігся завдяки окалині, яка утворилася від перебування наконечника у сильному вогні. А. Медведєв вважає, що даний тип наконечників відноситься до періоду після монгольського нашествия – середина XIII-XIV ст. Не виключено, що цей варіант був занесений на Русь монголами [21, с. 46]. Аналогічні стріли виявлені у Каракорумі – столиці Монголії в XIII-XV ст. [25, с. 217]. Такі наконечники є типовими для давньоруських городищ, які були знищені монголами. Наконечник з восьмигранним пером є досить рідкісним і прямих аналогій йому не виявлено. Найближчі аналоги наконечнику з Чорнівського городища виявлені у Києві [14, с. 380], Княжій Горі, Дівич-Горі, Райковецькому городищі [6, с. 65], Колодяжині, на городищі Слобідка [27, с. 90], в Городці в шарі першої половини XIII ст., в Ізяславлі.

Третій наконечник стріли (рис. 1, 3) був виявлений у оборонній клітці № 27 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістряма на захід. Наконечник стріли трапився поруч з бусиною „мінського” типу та скляним браслетом. За типологією А. Медведєва, він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 3 [21, с. 46-47]. Параметри наконечника наступні: довжина – 9,1 см, довжина пера до „перевитої шийки” пера – 5 см, до упору – 5,5 см, довжина лівого кінця пера до приупорної зони – 4 мм, ширина – 1,3 см. Черешок

деформований, довжиною 3,7 см, діаметр упору – 4,5 мм, товщина пера – 3 мм, найбільший діаметр черешка – 4 мм, пропорції пера – 1 : 4. Наконечник є чудовим виробом майстра-зброяра. Особливо цінним є збереження двох завиток, які підтримують упор, симетричних одна одній. Довжина однієї – 3 мм. Загальна маса наконечника становить 7,25 г. А. Медведєв вважає, що подібні наконечники були поширені у XIII – XIV ст. Наконечники подібного типу виявлені на давньоруських городищах, знищених монголо-татарами, а також в курганах XIII – XIV ст. на Кубані. Найближчий аналог даному наконечнику виявлений у Городці на Волзі [33, с. 87-94].

Інший наконечник (рис. 1, 4) був виявлений у оборонній кліті № 13 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на південний захід. За А. Медведєвим, він відноситься до типу 38 – кілеподібні, підтип 4 – кілеподібні наконечники витягнутих пропорцій з упором без перехвату [21, с. 46-47]. Параметри наконечника наступні: довжина – 8,2 см, найбільша ширина – 1,6 см, довжина пера – 4,7 см; довжина до упору – 4,9 см, від лівого кінця пера до приупорної зони – 5 мм, довжина черешка – 3,1 см, найбільший діаметр упору – 4 мм, товщина пера – 4 мм, найбільший діаметр черешка – 5 мм. Черешок має гостре закінчення, діаметром – 2 мм. Пропорції пера – 1 : 5. Маса наконечника – 8,7 г. Як було сказано вище, даний тип наконечників відноситься до середини XIII – XIV ст. Найближчий аналог наконечнику з Чорнівського городища походить з Києва [8, с. 21].

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 5) був знайдений за територією городища, у північно–західній рівнинній місцевості, яка плавно піднімається на південь, на відстані близько 10 м від валу, по лінії оборонної кліті № 4 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. За типологією А. Медведєва, даний наконечник відноситься до типу 67, а саме – зрізні у вигляді вузької витягнутої лопаточки [21, с. 53-54]. Параметри наконечника наступні: довжина – 6,1 см, найбільша ширина – 1,4 см, довжина пера до упору – 5,1 см, перо дещо пошкоджене, найбільший діаметр упору – 6 мм, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр пошкодженого черешка – 5 мм, пропорції пера – 1 : 5. Загальна маса – 5,75 г. А. Медведєв вважає, що наконечники подібного типу з'явилися разом з ордами Батия у першій половині XIII ст. [15, с. 51]. У великій кількості вони виявлені на усіх давньоруських пам'ятках південних земель Русі, зруйнованих монголами, і взагалі поширені у XIII – XIV ст. по усій території Східної Європи. Це типові монголо–татарські наконечники [25, с. 217]. На північних землях Русі вони зустрічаються рідко. Загалом, наконечник з Чорнівського городища відноситься до різновиду з тупокутним вістрям. Найближчі аналогії даному наконечнику виявлені у Княжій Горі [12, с. 137], Ізяславлі, Старій Рязані тощо. Слід сказати, що наконечники стріл подібного типу є досить частою знахідкою на Чорнівському городищі [3, с. 233-251].

Шостий наконечник стріли (рис. 1, 6) був виявлений у оборонній кліті № 20 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на південний захід. Він є пошкодженим та деформованим. За типологією А. Медведєва,

він відноситься до типу 61, а саме гостролисті [21, с. 51-52]. Параметри його наступні: збережена довжина – 4,7 см, найбільша ширина – 2,2 см, довжина пошкодженого пера – 3,1 см, довжина черешка – 1,8 см, ширина пера на лінії зламу – 1,5 см, довжина від черешка до лівої сторони – 1,2 см, довжина плечика – 2,1 см, довжина нижньої сторони – 1,5 см. Наконечник асиметричний, упор – відсутній, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр черешка – 4 мм, пропорції пера – 1 : 4. Загальна маса – 5,75 г. Як було сказано вище, пропорції пера даного типу наконечників стріл відносяться до X – XVI ст. Але досить цікавим є відсутність упору на черешку даного наконечника стріли з Чорнівського городища. А. Медведєв вважає, що наконечники подібного типу без упору для древка були поширені у північних землях Русі, тоді, як вже зазначалося, на південних територіях були поширені з упором [21, с. 51-52]. На нашу думку, наконечник з Чорнівського городища є модифікацією наконечників типу 61, позаяк бічні грані у більшості з них одразу ж переходять у плечики. У наконечника з Чорнівського городища наявний з одного боку – плавний, з іншого – грубий перехід, тим більше що нижні бічні грані наконечника є асиметричними. Прямі аналогії даному наконечнику відсутні. Найближчі аналоги походять з Ярополча Заліського [33, с. 87-94] та Княжої Гори.

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 7) був знайдений за територією городища, у північно–західній рівнинній місцевості, яка плавно піднімається на південь, на відстані близько 15 м від валу, по лінії оборонної кліті № 5 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. За типологією А. Медведєва, наконечник з Чорнівського городища відноситься до типу 52, а саме ромбоподібні з прямими сторонами і плечиками та найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера, підтип 3 – з дещо випуклими сторонами і прямими чи злегка увігнутими плечиками [21, с. 50-51]. Наконечник є деформованим. Параметри його наступні: довжина – 5,7 см, найбільша ширина – 1,9 см, довжина пера – 4,8 см, довжина лівого плечика – 2,3 см, лівої сторони – 1,7 см, правого плечика – 2,2 см, правої сторони – 1,7 см, довжина черешка – 2,3 см, перо – асиметричне, найбільший діаметр упору – 6 мм, товщина пера – 3 мм, найбільший діаметр черешка – 5 мм, пропорції пера – 1 : 3, загальна маса – 5,75 г. А. Медведєв вважає, що наконечники даного типу були поширені з VIII до XIII ст. включно по усій території Східної Європи, а також в Сибіру, Угорщині та Чехії та Словаччині. Прямі аналогії даному наконечнику відсутні. Найближчі аналоги походять з Ізяславля, Колодяжина та Новгорода [20, с. 121-191].

Восьмий наконечник стріли (рис. 1, 8) був виявлений в оборонній кліті № 26 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. Наконечник є деформованим. За типологією А. Медведєва, наконечники даного типу відносяться до типу 46, а саме – ромбоподібні новгородського типу [21, с. 49]. Параметри наконечника наступні: довжина – 6,8 см, найбільша ширина – 1,6 см, довжина пера до упору – 4,2 см, до черешка – 5,7 см, ліве плечико – 1,2 см, ліва бічна сторона – 3,1 см, праве плечико – 1 см, права бічна сторона –

3,2 см. Довжина черешка – 2,3 см, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр черешка – 6 мм, пропорції пера – 1 : 3, загальна маса – 6,2 г. Характерною особливістю наконечників даного типу є відсутність упору для древка стріли. Не є винятком і наконечник з Чорнівського городища, де упор також є відсутнім. Як вважає А. Медведєв, наконечники подібного типу з'явилися у Прикам'ї на рубежі нашої ери і широко застосовувалися у північних територіях Північної Європи та Русі до кінця XIII ст. У кочівників їх немає, а на південних землях Русі вони зустрічаються одиницями. Дослідник виділяє кілька підтипів даного типу. Наконечник з Чорнівського городища відноситься до підтипу з прямими сторонами та розширенням у нижній третині довжини пера [21, с. 49]. Найбільш прямим аналогом наконечнику з Чорнівського городища відповідає екземпляр з Княжої Гори. Також найближчими аналогіями даному наконечнику виявлені у Новгороді в шарах X-XIII ст., Пскові, Старій Ладозі, вятських городищах Ярополчі Заліському, Сарському городищі, Старій Рязані, Дівич-Горі, Пліснеську [9, с. 298-364] тощо.

Дев'ятий наконечник стріли (рис. 1, 9) був виявлений у оборонній клітці № 18 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. За типологією А. Медведєва, він відноситься до типу 52, а саме – ромбоподібні з прямими сторонами і плечиками та найбільшим розширенням у верхній половині довжини пера [21, с. 50-51]. Параметри наконечника наступні: довжина – 7,5 см, найбільша ширина – 2,2 см, довжина пера до упору – 4,8 см, до черешка – 5,5 см, ліве плечико – 2,8 см, ліва сторона – 2,3 см, праве плечико – 2,9 см, права сторона – 2,2 см, довжина черешка – 2 см, найбільший діаметр упору – 6 мм, товщина пера – 3 мм, найбільший діаметр черешка – 4 мм, пропорції пера – 1 : 4, загальна маса – 6,2 г. Наконечник стріли з Чорнівського городища відноситься до підтипу 3, а саме – з дещо випуклими сторонами і прямими чи злегка увігнутими плечиками. Як було сказано вище, наконечники даного типу були поширені з VIII до XIII ст. включно по усій території Східної Європи, а також в Сибіру, Угорщині, Чехії та Словаччині. Найбільш прямий аналог наконечнику з Чорнівського городища відомий з Мінська, де аналогічний наконечник стріли виявлений в шарі першої половини XIII ст. [10, с. 218-220] Схожі аналогії відомі також з Новгорода, Ізяславля тощо.

Наступний наконечник стріли (рис. 1, 10) був виявлений у оборонній клітці № 19 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. За типологією А. Медведєва, наконечники даного типу відносяться до типу 31, а саме – двошипні з короткими шипами [21, с. 45]. Параметри наконечника з Чорнівського городища наступні: довжина – 7 см, найбільша ширина – 2,1 см, довжина пера – 4,1 см, довжина лівої сторони – 4,3 см, правої сторони – 4,2 см, довжина від лівого кінця шипа до черешка – 1,7 см, правого – 1,6 см, довжина черешка – 2,9 см, найбільший діаметр упору – 5 мм, товщина пера – 6 мм, найбільший діаметр черешка – 7 мм, пропорції пера – 1 : 4, загальна маса – 12,2 г. Як вважає А. Медведєв, наконечники даного типу

були поширені на Русі лише у другій половині XII – першій половині XIII ст. Знайдені вони переважно на городищах, знищених монголо–татарами. Але цікавим є те, що в столиці монголів Каракорумі такі стріли при розкопках С. Кісельова у 1948-1949 рр. не були виявлені. Найбільш прямим аналогом наконечнику з Чорнівського городища відповідає наконечник, виявлений на Хуторі Половецькому. Також схожі аналоги відомі з Пліснеська [19, с. 2-56], Княжої Гори, Вишгорода, Райковецького городища, Ізяславля та ін.

Одинадцятий наконечник стріли (рис. 1, 11) був знайдений за територією городища, на схилі пагорба у східній частині, приблизно на рівні клітей № 27-28 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на південний захід. За типологією А. Медведєва, він відноситься до типу 32, а саме – наконечники з боковими виступами [21, с. 45]. Параметри наконечника з Чорнівського городища наступні: довжина – 5,9 см, найбільша ширина – 2,2 см, довжина пера до шипів – 2,7 см, до приупорної зони – 3,2 см, до упору – 4,8 см, до черешка – 5 см, довжина черешка – 0,9 см, сторони пера симетричні: довжина від лівого шипа до сторони – 4 мм, від правого – 4 мм, найбільший діаметр упору – 5 мм, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр черешка – 3 мм. Наконечник є деформованим. Пропорції пера – 1 : 4. Загальна маса – 7,2 г. Наконечник добре зберігся завдяки окаліні, яка утворилася від перебування наконечника у сильному вогні. Слід також відзначити досить майстерну роботу майстра-зброяра. Як вважає А. Медведєв, наконечники даного типу дуже близькі до наконечників типу 31 по формі пера. Вони були поширені в той самий час – з середини XII до монгольського нашестя. Прямі аналогії даному наконечнику відсутні. Найбільш схожі наконечники походять з давньоруських городищ, які були знищені монголо–татарами, а саме з Райковецького городища, Княжої Гори, Ізяславля, Дівич Гори, Колодяжина, у Новогрудку наконечники подібного типу трапилися у шарі XII – XIII ст. [7, с. 34].

Наступний наконечник стріли був також виявлений за територією городища, на схилі пагорба у східній частині, приблизно на рівні кліті № 28 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістрям на захід. За типологією А. Медведєва він також відноситься до типу 32 – наконечники з боковими виступами [21, с. 45]. Параметри наконечника з Чорнівського городища наступні: довжина – 5,3 см, найбільша ширина – 2 см, довжина пера до кінця шипів – 3,6 см, до черешка – 4,2 см, черешок пошкоджений, довжиною 1 см, найбільший діаметр упору – 3 мм, товщина пера – 2 мм, найбільший діаметр черешка – 4 мм. Наконечник є деформованим. Пропорції пера – 1 : 4. загальна маса – 3,8 г. Наконечник добре зберігся завдяки окаліні, яка утворилася від перебування наконечника у сильному вогні. Значну роль відіграла професійна робота майстра-зброяра у виготовленні бокових плечиків. Прямі аналогії даному наконечнику відсутні. Найбільш схожі наконечники походять з давньоруських городищ, які були знищені монголо–татарами, а саме – з Райковецького городища, Княжої Гори, Ізяславля, Дівич Гори, Колодяжина, у Новогрудку наконечники подібного типу трапилися у шарі XII – XIII ст. [7, с. 34].

Останній з виявлених наконечників був знайдений у оборонній кліті № 5 (за нумерацією І. Возного). Орієнтований вістря на південний захід. Наконечник дещо пошкоджений. За типологією А. Медведєва, наконечники даного типу відносяться до типу 30, а саме – двошипні з шийкою та упором [21, с. 45]. Параметри наконечника наступні: довжина – 4,5 см, найбільша ширина – 2 см, довжина кінця головки вістря до черешка – 2 см. Черешок пошкоджений, довжиною – 2,5 см. Відламаний один шип, довжина збереженого шипа – 4 мм, цілого шипа – 1,4 см, найбільший діаметр упору – 3 мм, товщина вістря – 3 мм. Загальна маса – 3,4 г. Як вважає А. Медведєв, наконечники даного типу застосовувалися головним чином на західних землях Русі, особливо у XII – першій половині XIII ст. Найближчі аналогії наконечнику з Чорнівського городища виявлені на городищі Хотомель, Райковецькому городищі, Колодяжині, Новогрудку, Ізяславлі та Прикам'ї. Даний тип наконечників стріл є досить рідкісним. У зв'язку з цим хотілося б відзначити схожі знахідки з Мінська, де їх виявлено 4 екземпляри [10, с. 313], аналогічні наконечнику з Чорнівського городища. Ще один подібний наконечник трапився в Новгороді.

За хронологією наконечників стріл з Чорнівського городища, виявлених у 2012 р., більшість з них визначаються межами побутування та використання XII – першою половиною XIII ст. Отже, у військовій справі землі Прутсько – Дністровського межиріччя йшли тими ж шляхами, що й інші землі Русі. Так, наконечники з городища типів 61, 38 (підтип 3,4), тип 67 відносяться безпосередньо до XIII ст., а тип 67 – зрізні у вигляді вузької витягнутої лопаточки – виникає у першій половині XIII ст. Кінцевий період побутування даного типу – кінець XIV ст. Більшість стріл, виявлених на Чорнівському городищі, знаходять свої аналогії на багатьох городищах, знищених монголо-татарами [21, с. 53-54]. Наконечники стріл типів 52 (підтип 3), тип 46, 61 були поширені в X – XIII ст., і як свідчать аналогії з інших пам'яток Русі, виходять з обігу взагалі якраз саме у XIII ст. Скоріше за все, це пов'язано з удосконалення захисного обладунку воїна, який вони вже не могли пробити. Окремо слід виділити наконечники стріл типів 30, 31 та 32. Так, період їх побутування та використання досить вузький, а саме – друга половина XII – перша половина XIII ст. Слід відзначити, що двошипні черешкові наконечники стріл є досить рідкісними і трапляються в одиничних випадках. Так, декілька екземплярів виявлено в Мінську – прямі аналоги наконечнику з Чорнівського городища – тип 30 [10, с. 218-220]. Відомі вони також і в Новгороді [20, с. 121-191]. Але загалом більшість наконечників стріл хронологічно відносяться до другої половини XII – XIII ст. (табл. 1).

Щодо етнічної приналежності та походження наконечників стріл, то хотілося б зауважити досить важливу тенденцію. Як відомо, Чорнівське городище було знищене під час одного з набігів монголо-татар. Виявлені наконечники стріл типів 38 (4), 67 – є типовими наконечниками для монголо-татарських воїнів. Стріли типів 31, 32, як вважає А. Медведєв, слід відносити також до монголо-татарських, хоча дане твердження потребує ще

датування		тис.до н.е. – кін. тис.н.е	VI ст.	VIII ст.	X ст.	XI ст.	XII ст.	XIII ст.	XIV ст.	XV ст.	XVI ст.
наконечник											
Тип 61	№ 1										
Тип 38 (4)	№ 2										
Тип 38 (3)	№ 3										
Тип 38 (4)	№ 4										
Тип 67	№ 5										
Тип 61	№ 6										
Тип 52 (3)	№ 7										
Тип 46	№ 8										
Тип 52 (3)	№ 9										
Тип 31	№ 10										
Тип 32	№ 11										
Тип 32	№ 12										
Тип 30	№ 13										

Табл. 1. Хронологія наконечників стріл з Чорнівського городища.

детальної перевірки. Вони могли також відноситися і до озброєння місцевого контингенту і бути виробами давньоруського майстра-зброяра. Наконечники стріл типу 52 (підтип 3) були поширені по усій території Східної Європи. Наконечник стріли типу 30 зустрічається лише на західних територіях Русі, доходячи до північно-західних кордонів. Окремо слід виділити наконечники стріл типів 61 та 46. Географічно вони поширюються лише на території північних земель Русі. Як вважає А. Медведєв, для південних територій Русі вони є взагалі не характерними і зустрічаються одиницями [21, с. 51-52]. Тому Чорнівське городище є досить цікавою пам'яткою військової історії та хронологічним індикатором предметів озброєння дальнього бою для інших територій. Проте знахідки подібного типу на городищі не є одиничним. Раніше також знаходилися стріли вищезгаданих типів. Але з чим пов'язана досить значна кількість наконечників стріл північного походження, виявлених на території городища? Як було раніше доведено С. Пивоваровим, на городищі, вірогідно, проживала сім'я Андрія Ярославовича, молодшого брата Олександра Невського [29, с. 192]. Саме князя Андрія Ярославовича вважають родоначальником суздальсько – нижньгородських князів. Князь проводив активну політику. У 1240-1241 рр. він був новгородським князем, брав участь у Льодовому побоїщі (1242 р.), від Великого хана він отримав ярлик на Володимир, але на вимогу брата Олександра, що заручився підтримкою хана, в 1252 р. змушений був покинути великокнязівський стіл. Організувавши військо, князь „...здума...с своїми бояри бегати, нежели цесарем служити”, хоробро бився з татарами Неврюя Картага „за землю Суждальскую”, але був розбитий [18, с. 258]. Князь спочатку перебрався до Переяслава-Заліського, а пізніше з'явився у Новгороді. Проте утриматися в місті не зміг (цьому протидіяв його брат Олександр), тому змушений був йти у вигнання і, як повідомляють джерела, опинився у Швеції (Свейська земля). Тільки 1256 р. повернувся на Русь. Згодом Олександр Невський помирився з ним і дав йому Суздальське князівство [17, с. 160-163].

Невідомо, де перебувала сім'я під час перебігу названих вище подій. Тобто, ми не знаємо, де вона знаходилася чотири роки, а саме з 1252 по 1256 рр. Можна припустити, що на певний час сім'я князя – дружина і двоє синів Юрій та Михайло – могла знайти порятуюнок у батька його дружини „Данилівни” Данила Галицького. Виходячи з тогочасної практики феодального господарювання, їй могла бути надана земля і маєток або декілька подібних володінь на території Галицько–Волинського князівства для „кормлення”. Очевидно, до одного з таких маєтків належала й Чорнівська феодальна укріплена садиба. У такому випадку знаходить пояснення „багатство” знахідок на городищі, а саме велика кількість жіночих прикрас, предметів із християнською символікою, візантійських та угорських монет, металевих застібок і накладок від палітурок книг і невеликий термін існування самого городища [29, с. 192]. На нашу думку, до вищеназваного слід також додати досить значну кількість предметів озброєння, серед яких виділяються наконечники стріл північноруського походження. Очевидно, на городищі перебував невеликий контингент воїнів північного походження, котрі прийшли із Андрієм Ярославовичем у 1252 р. Саме це підтверджують досить рідкісні знахідки наконечників стріл, які зустрічаються лише у північних територіях Русі. Подальші дослідження Чорнівської укріпленої садиби дозволять більш повно вивчити та дослідити військову справу мешканців даного городища, тому дослідження на ній будуть продовжені.

Джерела та література: 1. Алексеев Л.В. Смоленская земля в IX – XIII вв. – М.: Наука, 1980. – 258 с.; 2. Артемьев А.Р. Проблемы выделения монголо – татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII вв. // Восточная Европа в средневековье. – М., 2004. – С. 143 – 152; 3. Возний І.П. Историко–культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. / І. Возний. – Частина 2. – Чернівці: Золоті литаври. – 2009. – С. 233 – 282; 4. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII – XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 153 с.; 5. Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА. – 1954. – № 41. – Т. 3. – 233 с.; 6. Гончаров В.К. Райковецкое городище – К.: Наукова думка, 1950. – 149 с.; 7. Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок – Л.: Наука, 1981. – 162 с.; 8. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древноруське місто Воїнь – К.: Наукова думка, 1966. – 146 с.; 9. Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – 425 с.; 10. Загорюльский Э.М. Возникновение Минска. – Минск: Издательство БГУ им. В.И. Ленина, 1982. – 358 с.; 11. Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. – Минск: Наука и техника, 1985. – 139 с.; 12. Іванченко Л.І. Давноруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 137; 13. Калініченко В.А., Пивоваров С.В. Озброєння слов'яно–руського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра: історіографічний аспект // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута. – Вип. 583 – 584. – С. 7 – 11; 14. Каргер М.К. Древний Киев. – М. – Л., 1958. – Т. 1. – 615 с.; 15. Карпини Дж. дель Плано. История монголов. – М.: Наука, 1957. – 336 с.; 16. Коробейников А.В., Митюков Н.В. Баллистика стрел по данным археологии: введение в проблемную область / А.В. Коробейников, Н.В. Митюков. – Ижевск: Изд-во НОУ КИТ. – 2007. – 133 с. 17. Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К.: Наукова думка, 1979. – 186 с.;

18. Кривошеев Ю.В. Русь и монголы. – Спб.: Изд-во С-Петербургского ун-та, 2003. – 465 с.; 19. Кучера М.П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. – 1962. – Т. XII. – С. 2 – 56; 20. Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121 – 191; 21. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) // САИ. – Вып. Е1-36. – М., 1966. – 180 с.; 22. Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. Княжа Гора. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1968. – 183 с.; 23. Михайлина Л.П., Возний І.П. Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII – XIII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. : Історія. – Вип 6 – 7. – Чернівці, 1996. – С. 24 – 44; 24. Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. – 1955. – № 49. – 225 с.; 25. Немеров В.Ф. Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII – XIV ст. // СА. – 1987. – № 2. – С. 217; 26. Никольская Т.Н. Военное дело в городах земли вятичей (по материалам древнерусского Серенска) // КСИА. – 1974. – Вып. 139. – С. 23 – 29; 27. Никольская Т.Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX – XIII вв. – М.: Наука, 1981. – 296 с.; 28. Пивоваров С.В. Археологічне дослідження Чорнівського городища в 1999-2000 рр. // ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.1. – С. 243-255; 29. Пивоваров С.В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: ТОВ „Наші книги”, 2008. – Вип. 3. – С. 180-199; 30. Пивоваров С.В. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника та верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.). – ПССІАЕ. – Чернівці: Золоті литаври. – Т. 2. – С. 133-141; 31. Пивоваров С.В. Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2008. – Т.1 (25). – С. 9-18; 32. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – 236 с.; 33. Седова М.В. Предметы вооружения из Ярополч – Залесского // КСИА. – 1971. – Вып. 125. – С. 87 – 94; 34. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.; 35. Федорук А.В., Возний І.П. Вістря стріл X – XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром // Вісник національного університету „Львівська політехніка”. – Держава та армія. – Львів, 2004. – № 670. – С. 30-39; 36. Філіпчук М.А. Замок біля Чорнівки // Молодий буковинець. – 1983. – 27 лютого. 37. Юра Р.О. Древній Колодяжин // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 117. – Табл. 1, 5. 38. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець – Подільський, 2003. – 143 с.

УДК 621.3.014.12(043.3)

Андрій КРАСНОЖОН

ЦЕРКВА СТЕФАНА ВЕЛИКОГО В БІЛГОРОДІ-ДНІСТРОВСЬКОМУ

Автор розглядає історію дослідження Грецької церкви у Білгороді-Дністровському. Грецька церква св. Іоанна Хрестителя була вибудована в три етапи. В основі еволюції будівлі знаходиться принцип розширення основної частини від ранньої апсиди і нефа на захід, вздовж осі храму, до більш пізніх частин споруди. Невелика за розміром рання церква (перший етап) була побудована за ініціативою молдавського господаря Стефана Великого наприкінці 1470-х років.

Ключові слова: Білгород-Дністровський, Грецька церква, господар Стефан Великий.